Nasreddin Hoca Fıkralarında İronik Unsurlar[*]

Vefa Taşdelen

Giriş

Mizahın, hicvin, eleştiri ve alayın karışımından oluşan ironi, yüzyıllardır bilinen ve kullanılagelen bir ifade biçimidir. Eleştiren, sorgulayan, hicveden, dalga geçen tutumlarından dolayı, ironi yapan kişiler "at sineği"ne benzetilmişlerdir. Onlar, gerçekten de güldürürken eleştirirler, fark ettirmeden hicvederler, dalga geçerken uyandırırlar. Bu gıdıklayan, ama aynı zamanda ısıran ve can yakan özelliklerinden dolayı, "at sineği" tabiri, ironiciler için uygun bir nitelemedir.

İnsanlık, MÖ. 469-399 yılları arasında yaşayan Sokrates'in ironik diyalogları ile "Atinalı Atsineği"ni, 1813-1855 yılları arasında yaşayan Søren Kierkerkegaard'un ironik yazıları ile de "Danimarkalı Atsineği"ni tanımıştır. Ama bu ikisi arasında, 13. Yüzyılda Anadolu bozkırında yaşayan bir başka "at sineği" daha vardır. O, bir kitap yazmamıştır, fıkralarından anladığımız kadarıyla bilim ve felsefe ile de uğraşmamıştır, yöneticilik de yapmamıştır; sadece basit ve sıradan bir kişi olarak yaşamıştır. Hatta şu söylenebilir: Kendi söz ve davranışlarınızın birileri tarafından hatırlanacağından, anlatılacağından, fıkra olacağından da haberi olmamış, böyle bir niyet de gütmemiştir. İşte bu kişi, ortaya koyduğu ironik ifade biçimi ve yaşam tarzıyla yüzyıllardır Anadolu insanının gülen güzünü, hoşgörü ve umudunu simgeleyen Nasreddin Hoca'dır. Onun sözleri, fıkraları, davranışları, menakıp ve hikâyeleri insanlarımızı aydınlatmış, zaman zaman gerçek anlamlarının dışında metaforik anlamlarıyla üst düzeyde yorumlara da tabi tutulmuşlardır. Bu şekilde fıkraların yorumlanması ile birlikte Nasreddin Hoca kültürüne yeni boyutlar eklenmiştir.

Nasreddin Hoca'yı belli bir mekânda, belli bir dönemde yaşamış olan bir kişilik olarak değil, yıllar içinde oluşmuş ve gelişmiş bir kültür olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım olur. O, belirli bir kişi olmanın sınırlarını çoktan aşmış, yüz yıllar içinde farklı şekilleri, farklı yüzleri, farklı boyutları olan bir kültür haline gelmiştir. Onun hakkında yapılan her bir etkinlik, her bir anlama ve yorumlama girişimi, Nasreddin Hoca'dan önce onu söyleyen ve yorumlayan kişiyi, onun dünyasını niteler. Bir bakıma Nasreddin Hocayı anlatırken kendimizi

[*] Bu metin, 05-10 Temmuz 2013 tarihleri arasında Akşehir'de düzenlenen 54. Uluslar arası Nasreddin Hoca anma ve Mizah Günleri kapsamında sunulmuştur.

anlatırız. Nasreddin Hocanın dünyasından, onun bakış ve görüşünden değil kendi dünyamızdan, kendi bakış ve görüşümüzden söz ederiz. Ama her ne olursa olsun, bu şekilde Nasreddin hoca bizde yaşar, bizimle yaşar. Bu yaşantılarla Nasreddin hoca kültürü gelişir, zenginleşir, farklı yorum ve açılımlara kavuşur. Her çaba, Nasreddin Hoca kültürün yaşaması ve zenginleşmesi, bugünden yarına doğru akması yönünde bir yaşama ve yaşatma girişimidir. Ama bundan daha önemlisi, halkın onu hatırlaması, yaşaması ve yaşatmasıdır. Yüz yıllar içinden çıkıp günümüze ulaşma gücünü sergileyen fıkraları, gerçek Nasreddin Hoca fıkrası olarak görmemiz ve bu şekilde değerlendirmemiz doğru olur.

Bu makalede, ironinin ne olduğu sorusuna cevap arandıktan sonra Nasreddin Hoca fıkralarındaki ironik unsurlara değinilecektir.

1. İnsan Doğası ve Mizah Kültürü

Varoluş, kendi çelişik muhtevası ile, sayısız gülme nedenleri sunar. Günlük hayatımız, ne kadar sıkıntı içinde de geçse, yine de gülmek için bir neden buluruz. Neredeyse, gülmeden geçirdiğimiz bir günümüz yok gibidir. Kimi zaman tebessüm ederiz, kimi zaman kahkaha atarız, kimi zaman bıyık altından güleriz, kimi zaman acı acı, kimi zaman tatlı tatlı güleriz. Gülme tarzımız, duruma göre içerik kazanır. Karşıdan gelen dostumuzu gördüğümüzde yüzümüzde bir tebessüm belirir. Bu onu görmekten hoşnut olduğumuz anlamına gelir; farkında olmadan ona, "Seni gördüğüme sevindim!" demiş oluruz. Kimi zaman, uygun bir tutum olmasa da, tıpkı Nasreddin Hoca'nın fıkrasında olduğu gibi, kayıp yere düşen birinin haline de güleriz; ama bu yine de "Oh, iyi oldu!" anlamına gelmez. Kızgınlığın ve şiddetin aksine, tebessüm, emniyette olduğumuz duygusunu verir bize. Gülümseme, dost bir dünyada açan çiçekler gibidir, dünyanın dost bir dünya olduğunun müjdecisidir adeta. Şiddet ve öfke ise her haliyle bizi kaygıya sevk eder, tedirgin oluruz. Tehdit altında olmak duygusu bizi gerer, içimizi kasvet basar, kaygı duyarız.

Tarih boyunca, insanı tanımlamak için söylene gelen, "İnsan düşünen varlıktır", "insan konuşan varlıktır", "insan sosyal varlıktır" gibi çeşitli tanımlamalar vardır. Bu tanımları daha da çoğaltabiliriz: İnsan duygusal varlıktır, insan anlayan varlıktır, insan eğitilen varlıktır, gibi. Bütün bunlar doğrudur, ama şunu da söylemek gerekir: Bütün bunlar olduğu için insan gülen bir varlıktır da. Düşünürken gülen, konuşurken gülen, duygulanırken gülen. Gülme, bir bilinç ve kavrama olayıdır. Bu nedenle diğer varlıklarla ortak özelliğimiz olan yemekten, içmekten, uyumaktan ve yer değiştirmekten farklıdır. Gülmek de, konuşmak ve düşünmek gibi insani vasıflarımızdan biridir; böyledir. Gülerken yüzümüz kırışır, dişlerimiz görünür, içimizden kıkırdayan bir ses gelir. Ama gülmek, bu fiziksel görünümüne karşın, yine de fiziksel bir durum değildir. Onu anlamlı kılan şey organizmada yarattığı fiziksel görünüm değil, içeriğindeki tinsel özelliktir. İnsanın "gülen-varlık" oluşu 'kapsayıcı' bir özelliğe sahiptir. İnsan, anladığı ve düşündüğü için güler. Gülme, bir bilinç ve kavrama olayıdır. Gülmek, düşüncelerimizden, duygularımızdan, umutlarımızdan, beklentilerimizden, inançlarımızdan, geleneklerimizden beslenir, etkilenir. Zihniyetimizden, dünyayı algılayış ve yaşayış biçimimizden etkilenir. Bu tinsel doku, onu salt fiziksel bir görünüm olmaktan çıkararak anlamlı bir eylem haline getirir. Ağaçlar gülmez, taşlar gülmez, hayvanlar gülmez; insanlar güler. Bu durum, gülmenin anlamından kaynaklanır. Diğer canlılar, gülmenin fiziksel yapısını oluşturamadıklarından değil, anlamını oluşturamadıklarından gülmezler; gülemezler. İnsan anlam veren ve bu anlamı çeşitli şekillerde anlayan bir varlıktır. Bu özellik onun gülmesini ve güldürmesini mümkün kılar. Gülmek bizi hep insanca bir dünyaya götürür. İnsanın yaptığı, ürettiği, anlam kattığı bir şeye güleriz. İnsan eylemlerine ve eserlerine güleriz, insanların işlerine güleriz. Onlarda gülmemizi mümkün kılacak anlam dokuları vardır. Bu anlam dokuları, saçma, mantıksız, anlamsız bir biçimde de ortaya çıkabilir. Anlamsız bile, bir kez insan ürünü oldu mu, "anlamsız olma" gibi bir anlama kavuşur. Fiziksel dünyaya gülerek

bakmayız genellikle. Sözgelimi, günün doğuşuna ve batışına, ağaçların çiçeklenmesine, yağmurun ve karın yağmasına gülerek bakmayız. Doğadaki olağanüstü olaylara da gülmeyiz, gülemeyiz. Doğaya hayretle, hayranlıkla, bazen de korku ve şaşkınlıkla seyrederiz. Doğadaki olağanüstülükler bizi şaşırtır, güzellikler hayran bırakır. Doğadaki bir nesneye bakar gibi bakmayız insan eylemlerine. Onlarda bizi her zaman güldüren, hüzünlendiren, sevindiren, hayrete düşüren özellikler vardır.

Konuyu bir başka açıdan değerlendirdiğimizde, gülmenin ciddiyetle, saygınlıkla olan ilişkisine gelebiliriz. Komiklik ile saygınlık arasında, hemen her kültürde bir çelişki görülmüştür. Bu ters orantının düşünsel temeli Aristoteles'e dayanır. O, *Poetika*'da, komedyanın eksiklik ve kusura dayandığını söyler.[1] Komedide hem taklit eden kişi, hem de taklit edilen olay, basit, eksik, kusurlu, gülünebilecek bir şeydir. Oysa asil, soylu, yüce bir kişi, komiğe uygun bir tip değildir. Ondan saygı duyacağımız, takdir edeceğimiz "ciddi" işler, "ciddi" sözler bekleriz. Bu nedenle "ciddiyet"le, "mizah" arasında bir çelişki, bir ters orantı görülür. Ciddi insanlar, mizah üretmeyen; kendilerine, küçültücü ve onur kırıcı olacağından dolayı mizah ve komiklik yakıştırılamayan "önemli" tiplerdir. Önemli insan, ciddi insan, saygın insan, seçkin insan ile komik insan tipi kolay kolay bir araya getirilmez. Zira komiklikte, bir kusur ve eksiklik görülür. Ciddiyet, sadece Doğu toplumlarının değil, Batı kültürünün de önemli kavramlarından biridir. Stephan Zweig, anılarını anlattığı *Dünün Dünyası*'nda, geçen yüzyılın ilk yarılarında ciddi insan olmanın, olgun görünmenin ne kadar önemsendiği üzerinde durur. O yüzden erken yaşlarda sakal bırakıp kendilerini ağırbaşlı gösterecek giysiler içinde ciddi birer insan olmaya özendiklerini söyler.[2] Ciddiyet ve komiklik arasındaki tuhaf orantı, aslında insanlığın zihniyetindeki bir sorundur. Batı eğitimi disiplin ve ciddiyet üzerine kurulu bir eğitimdir. Çağımız, neşeyi, oyunu son yüzyılda dillendirir olmuştur. Daha önceki dönemlerde ise verilen bilgileri ezberlemek, en önemli eğitim faaliyeti olarak görülmüştür. Aristoteles, komedya karşısında tragedyayı yüceltirken, tragedyanın insanın soylu davranışlarını taklit ettiğini, bu yüzden komedyadan kat kat üstün olduğunu söyler. Dolayısıyla ciddiyetin sanatı tragedyadır. Komedya ise eksik ve kusurlu insanların basit halleriyle ilgilenir.

2. İroni ve Özellikleri

İroni, Grekçe, "saklayan gizleyen, anlamazlıktan gelen, başka şekilde görünen" anlamındaki *Eírōn* kökünden gelir. Aynı kökten türeyen *eirōneíā* sözcüğü, "tartışmada rakibini oyuna getirmek için bilmiyor gibi görünmek" anlamında kullanılır.[3] Bu tanımlarda, Kierkegaard'un deyişi ile "ironinin her biçimi için geçerli olabilecek bir belirleme elde ederiz."[4] O da, biçim ile içerik, görünüş ile öz arasındaki farklılaşmadır. Bu karşıt doğalı yapısıyla her zaman eleştirel bir tavrı, entelektüel bir tutumu ifade eden ironi; örtük, dolaylı, kinayeli ve iğneleyici bir söyleme biçimidir. "Arif olan anlar" atasözü, ironideki örtük ve dolaylı anlatımı iyi ifade eder. Kinaye, tariz, tecahül-i arif gibi divan edebiyatına ait kimi söz sanatları, ironinin dolaylı, örtük ve iğneleyici tarzını kısmen yansıtsa da, dilimizde tarihsel, felsefi, edebi ve sanatsal birikimi ile ironiyi tam olarak karşılayacak bir sözcük yoktur. Bu nedenle *Türkçe Sözlük*'te geçen "gülmece, alay, alaylı üslup",[5] *Felsefe Terimleri Sözlüğü*'nde geçen "alaysılama" onu tam olarak karşılamaz.[6] Alayın sarsmak, eleştirmek, değiştirmek istediği bir şey yoktur. Eğlenmek, dalga geçmek ister yalnızca. Fakat ironinin eleştirdiği,

[1] Aristoteles, *Poetika*, Çev. İsmail Tunalı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 20.
[2] Stephan Zweig, *Dünün Dünyası*, Çev. Burhan Arpad, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 242.
[3] John Ayto, *Dictionary of Word Origins*, Arcade Publishing, New York, 1991, p. 304.
[4] Søren Kierkegaard, *İroni Kavramı*, Çev. Sıla Okur, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s. 227.
[5] *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
[6] Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, Savaş Yayınları, Ankara, s. 1984, s. 4.

değiştirmek istediği, yoluna girmesini istediği bir şey vardır. Dolayısıyla o, mizahi değerinin yanında bir fikir, bir düşünce, bir eleştiri biçimidir de. Yalnız güldürmek değil, uyandırmak da ister. İronide gülme ile düşünme aynı anda yola girer. Giambattista Vico, ironinin bir şey üzerinde tekrar tekrar düşünme (*reflection*) sürecine girmeden başlamayacağını söyler.[7] Bu anlamda bilmenin, tanımanın ve anlamanın ürünüdür o. Yalnız anlama değildir, yalnız düşünme de değildir; eylem ve eleştiridir de. Bu nedenle düşünmeyi, bilmeyi, anlamayı içermekle kalmaz, "değiştirme bilinci"ni de içerir. "Kendini değiştir" ifadesi, onun sloganı olmalı. Bu aynı zamanda "Değişmeliyim!" de demektir. İroninin bu kendine dönük tarzına, daha çok romantik ironide rastlanır. Romantik dönemin "kendine yönelik ironi"si (*selbstironie*) bunu ifade eder.

İroniye sözcük olarak yabancı olsak da kültür ve yaşantı olarak aşina sayılırız. O, gündelik dilde sıkça başvurduğumuz bir tarzdır. Edebiyat eserlerinde, şiirde, romanda, öyküde ironi, kendisine sanatsal bir zemin bulur. Sözlü gelenekte de pek çok ironi örneği vardır. Sözgelimi, "Kasap sevdiği deriyi yerden yere çalar", "Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla" gibi atasözlerinde, ironiyi açıklayan bir tarz vardır. "Çuvaldızı kendine batırmak" da, kendine dönük ironiye örnek olarak gösterilebilir.

Gülmek, tepki vermektir. Gülmenin ortaya çıkış tarzı, duruma göre farklı şekillerde olabilir. Sözgelimi latife şeklinde ortaya çıkabileceği gibi hiciv şeklinde, karikatürize etme, gülünç hale getirme, dalga geçme, alay etme, ciddiyetini sarsma şeklinde de ortaya çıkabilir. İronide, bu özelliklerden en azından birkaçı vardır. Bu özelliği ile ironi, özellikle otoritenin, gücü ve iktidarı elinde bulunduranların hoşlanmayacağı bir tarzdır. Düşünce tarihine baktığımız zaman, ironik üslup kullanan şair ve filozoflardan bazılarının ağır şekilde cezalandırıldığı, hatta idama mahkûm edildiği görülebilir. Bunun en meşhur örneği, ironinin kaynağındaki kişi, "Atinalı Atsineği" lakaplı Sokrates'tir. "Danimarkalı Atsineği" olarak tanınan Sören Kierkegaard ise aynı nedenden dolayı, idama mahkûm edilmediyse de, çağdaşlarının ağır saldırılarına ve" hakaretlerine maruz kalmıştır. Peki, Nasreddin Hoca'da durum nedir? O da, zaman zaman aynı nedenden ötürü yolun sonunu görür gibi olmuştur. Onun, "Ey Ümmet-i Muhammet! Er kişi niyetine buyurun cenaze namazına" ifadesinin geçtiği fıkrası, ironik tavrından dolayı Timur'un gazabına uğrayacağını hissettiği bir tehlike anına işaret eder.[8] Nasreddin Hoca, kimi zaman ironik üslubuyla güç ve iktidar sahiplerinin canını yakar; ceza göreceğini hissettiği anda ise hemen üslubunu değiştiriverir. Ancak, ironi, onun tarzına öylesine sinmiştir ki, söz konusu üslup değişikliği bile ironik bir tarzda ortaya çıkar. Timur'a, "Sen büyüksen biz de küçüğüz" derken, "hoşt beyim hoşt" derken "dağ yürümezse abdal yürür" derken[9] bu yumuşama ve geri çekiliş anındaki ironiyi örnekler. Bu esneklik, onun, duruma göre tutum belirleyebilme yetisini gösterir.

İroni, mizahi bir tarzdır. Yukarıda da değinildiği üzere, belirgin özelliği, söylenenle söylenmek istenen arasında bilinçli olarak oluşturulmak istenen karşıtlıktır. Söylenen, aslında söylenmek istenen değildir. İronide, söz ile gerçek arasındaki uygunluk bağı yok edilir; söz başka, gerçek başka bir şey söyler. Söylenenle, söylenenin tam aksi bir anlam kastedilir, bu şekilde sözün somut anlamının ötesine geçilir. Gösteren (dil) ile gösterilen (nense) arasındaki geçerlilik ve uygunluk bağı yok edilir. İroni, sözün kendisinde değil, gerçeklik alanıyla oluşturduğu "uygunluk" (hakikat) bağında ortaya çıkar. Sözün gerçeğe uygunluk durumunda "doğruluk değeri" ortaya çıkar, bu durumda ironiyi ortaya çıkaracak bir neden kalmaz. Söz, gerçeklik alanına uygun değilse, bu "yanlışlık"ta ironinin imkânı gözükür. Sözgelimi, "Beyefendi zaten hiç geç kalmaz" cümlesi, kendi başına ironik değildir. Onun hakikat (doğruluk) değerini anlayabilmek için, gerçeklik alanı ile olan ilişkisine bakarız. İroni, sözün, biçimsel anlamda, gerçeklik alanıyla tutarlılık oluşturmasında değil, tutarsızlık

[7] Giambattista Vico, *Yeni Bilim*, çev. Sema Önal, Doğubatı Yayınları, Ankara, 2007, s. 173.
[8] Bkz. *Letâ'if-i Hoca Nasreddin*, Haz. Mehmet Arslan – Burhan Paçacıoğlu, Dilek Ofset, Sivas, 1996, s. 52, vd.
[9] Mehmet Fuat, *Nasreddin Hoca Fıkraları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2002, s. 205, vd.

oluşturmasında ortaya çıkar. Ama gerçeğe uymayan her ifade de ironik olmaz. Beyefendi gerçekten de geç kalmıyorsa, saatinde iş yerinde oluyorsa, o zaman ortada bir ironi değil, bir hakikat durumu söz konusudur. Böyle bir durumda, söylenebilecek söz, "doğru, beyefendi gerçekten de hiç geç kalmaz" şeklinde olabilir. Ama beyefendi her zaman geç kalıyorsa, bu sözün niçin ve neye yönelik söylendiği konusu üzerinde durup düşünmemiz gerekir. Bu durumda, ironiyi ironi yapan şeyde, içinde yaşanan durum ve söyleyenin niyeti öne çıkar. Söz, bir "tehdit" unsuru içerdiğinde eleştiri, ironi ve mizah değeri düşer. Bu durumda gülümsemenin yerini sükût ve kasvet alır. İronide yumuşak, dolaylı şekilde uyaran, yerine göre acıtan bir özellik vardır. Aslında yok edilen gerçeklik bağı, var edilmek istenen gerçeklik bağını netleştirmek içindir. Bu nedenle güldürü, aynı zamanda, hakikati tersinden söyleyen bir düşünce ve eleştiridir de.

İroni, akademik bir tarz değildir. Schlegel'in, "İroni felsefenin evidir"[10] sözüne karşın, felsefi bir tarz olduğu söylenemez. Felsefe ve bilimin doğrudan söyleme, kuramsal, kavramsal ve terimsel söyleme tarzına uymaz. Felsefedeki ironi, felsefenin edebiyattan ödünç aldığı bir ifade biçimi olarak görülebilir. Dolayısıyla o, felsefede de kullanılmasına karşın, esas olarak felsefi bir tarz değildir. Sokrates, onu, bir diyalog biçimi olarak felsefeye sokmuştur. Onu, buna zorlayan asıl neden, Sofistlerin bilgiçlik taslayan tutumlarıdır. Sofistler olmasaydı, belki Sokratik ironi de olmayacaktı. Zira o, sorgulama yöntemi gibi Sokrates'in felsefesinin asli bir unsuru değildir. Kierkegaard'un Hegel felsefesine ve kendi çağının kimi yaygın tutumlarına karşı yönelttiği ironik tutum için de aynı şey söylenebilir. Dolayısıyla ironi, "bir şey karşısında", "bir şeyden dolayı" ironidir; bu nedenle varlığını başka bir şeye borçludur.

3. Nasreddin Hoca Fıkralarındaki İronik Unsurlar

Mizah, kültürün üst basamaklarında biridir. Ondan önce pratik hayatın, yaşama kültürünün oluşması, sosyal duygunun gelişmesi gerekir. Mizah, insanların bir araya geldiklerinde, bir iletişim ortamı oluşturduklarında ortaya çıkar. Mizahın olabilmesi için öncelikle belirli bir hoşgörü, belirli bir iyimserlik ve esenlik ortamının oluşması gerekir. Sert, kırıcı, hoşgörüsüz, tahammülsüz, baskıcı, mutlakçı ortamlarda mizah duygusu gelişmez. Kendimizi ifade etmede sorun yaşamadığımız, dışlanmadığımız, ötekileştirilmediğimiz ortamlarda mizah üretebilecek bir ruh haline kavuşuruz. Gerginlik ve katılık, mizaha en çok ihtiyaç duyan, fakat aynı zamanda onu üretmeye en uzak nokrada bulunan ruh hallerinden biridir. Kuralcı, mutlakçı toplumlarda, ayıplayıcı, kınayıcı ve yargılayıcı çevrelerde, mizah duygusunda bir eksiklik görülür. Edemin gülümsemekte değil ciddiyette görüldüğü, gülmenin bir kişilik zafiyeti olarak algılandığı toplumlarda, mizah, kıyıda köşede, görgüsüz ve kaba tiplerin elinde kalır, yozlaşır ve "latif" doğasından uzaklaşır. Yaşama duygusu ile mizah duygusu arasında bir koşutluk vardır. Nerede mizah duygusu gelişmişse, orada yaşama duygusu, sohbet, dostluk, dayanışma duygusu da gelişmiştir. Nerde mizah duygusu gelişmişse, orada sorunlar karşısında çözüm geliştirebilme, esnek, yaratıcı ve eleştirel düşünebilme kapasitesi de gelişmiştir. Mizah duygusu, bütün bunlar geliştiği için ortaya çıkar. Bu yüzden fıkra, okuma ve seyretme kültürünün değil, sohbet ve iletişim kültürünün bir unsurudur. Anadolu kültürünün bu hoşgörüsü, yaratıcı kapasitesi, Nasreddin Hoca fıkralarında açık ve örtük bir şekilde ortaya çıkar. Bu kültür içinde yaşayan insanlar, Nasreddin Hoca, Mevlâna, Yûnus örneklerinde ortaya çıkan sevgi, kardeşlik, hoşgörü ve mizah duygusuyla, bir arada yaşama kültürünü de oluşturmuşlardır.

Fıkralar, ironinin en yoğun şekilde ortaya çıktığı sözlü gelenek öğeleridir. Onlar sözlü geleneğin bir parçası olarak, halkın birbiriyle eğlendiği, dalga geçtiği ifadeler değil, ihtiva ettikleri "model-durum", "örmek-yaşantı" içerikleri ile birbirini eğittiği, terbiye ettiği

[10] Friedrich Schlegel, *Philosophical Fragments*, Çev. Peter Firchow, University of Minnesota Press, Minneapolis Oxford, 1991, s. 5.

ifadelerdir. Kişi fıkra anlatarak bir ders vermek ister, ama bunu kaba ve kırıcı bir şekilde değil, dolaylı yönden, hoş ve nükteli bir şekilde yapmak ister. Bu yüzden fıkraların içindeki düşünsel öz "nasihat"e, "varoluş öğretisi"ne, "yaşam bilgeliği"ne dönüşür. Kişi, fıkralarla birbirini kolay ve etkili bir şekilde eğitir. Bu, öyle bir eğitimdir ki, diyaloğu ve iletişimi muhabbet, güven, içtenlik ve sevgi bağı haline getirir. Bu açıdan bakıldığında fıkralardaki ironik özellik, yıkıcı değil yapıcı tarzda ortaya çıkar. Onlardaki dolaylı eleştiri özelliğini, "dost acı söyler" sözü ile özetleyebiliriz. Ama ironideki mizah ve örtülü söyleyiş, bu "acı söyleme"yi, hoşgörü ve latife zeminine çeker. Dolayısıyla fıkralardaki ironi, yıkmak için değil yapmak için, kırmak için değil düzeltmek için, kötüleştirmek için değil iyileştirmek için yapılır. Bu olumlu özellik, sözlü geleneğin bir "hikmet geleneği" olması özelliğinden kaynaklanır. Sözlü gelenek, halkın sağduyusundan süzülmüş, yine bu sağduyuya emanet edilmiş ifadelerdir. İyi anlaşıldığında orada insana zararlı olabilecek bir ifadeye rastlanmaz. Halk bilgeliği, kimi zaman kaba saba da söylese öz olarak her zaman insana iyi gelecek bir öz taşır.

Nasreddin Hoca Fıkralarındaki ironiyi anlayabilmek için onun çevresini anlamamız gerekir ilkin. Fıkralardaki ironiyi üreten Hoca'nın çevresi ile olan diyaloğu ve iletişimidir. Nasreddin Hoca fıkralarının çeşitli katmanları vardır. Dışarıdan içeriye doğru gelindiğinde, bunlardan ilki, fiziksel, kincisi sosyal çevredir. Fiziksel çevre, içinde yaşanılan ortamdır. Bu ortam Akşehir olabileceği gibi Konya da olabilir, Sivrihisar olabileceği gibi başka bir yer de olabilir. İkinci sırada Hoca'nın sosyal çevresi yer alır. Sosyal çevre, Nasreddin Hoca'nın ailesi, komşuları ve iletişimde bulunduğu diğer kişilerdir. Bu katmanlar açısından baktığımızda, Nasreddin Hoca'nın tek başına fıkraları oluşturmadığını, onlardaki mizah unsurunun ortaya çıkmasında en az Nasreddin Hoca kadar, Nasreddin Hoca'nın çevresindekilerin de etkili olduğunu görürüz. Öyle ki, bazı fıkralarda, olay gelişir, Hoca'ya sadece bir cümle söylemek ya da bir davranışta bulunmak kalır. Bu nedenle Hoca, fıkralarda kendisini kuşatan fiziksel ve sosyal çevre ile sıkıca kaynaşmış bir şekilde bulunur. İroni, dış çevre karşısında Hoca'nın kendi içinden, kendi varoluş koşullarından türettiği tepkilerden oluşur. Onun fıkralarında görülen ironi, en belirgin ifadesiyle bir tür sosyal eleştiridir.

Nasreddin Hoca fıkralarında ironi nasıl ortaya çıkar? Öncelikle, söylemek gerekir ki, Nasreddin Hoca, kendi başına değil, sosyal ve fiziksel çevresiyle birlikte Nasreddin Hoca'dır. Onun fıkralarının ortaya çıkışında hanımının, konu komşusunun, Timur'un, hatta eşeğinin ve içinde yaşadığı mekânın belirli bir payı vardır. Çevresi de en az kendisi kadar Nasreddin Hoca'dır. Denebilir ki, onlar, kimi fıkraların oluşumunda, Nasreddin Hoca'dan daha ileri bir role sahiptirler. Nasreddin Hoca'ya düşen görev, onların zekâları, kurmazlıkları karşısında "saf kişi" rolü oynamaktır çoğu kez. Onun iş ve sözlerini ironik tarzda ortaya çıkaran husus, çevresinin yanlış işleridir. Ev inşası sırasında ustadan, tavan tahtaları ile döşemeyi yer değiştirmesini isterken, suya düşen hanımını aksi yönde ararken, yüksek fiyatla maşa satmaya çalışırken, "kim o?" diye seslenen hanımına "inşallah ben geldim" diye cevap verirken, evini soymaya çalışan hırsızı "bakalım alacak bir şey bulabilecek mi?" diye merakla izlerken, evden gelen sesi "cübbem merdivenden düştü", diye açıklarken, kaybolan eşeğinin ardından "iyi ki üstünde ben yoktum" diye sevinirken, "turşuyu sen mi satacaksın, ben mi?" diye hiddetlenirken, on kuruşa aldığı yumurtaları niçin beş kuruşa sattığını soranlara "sürümden kazanıyorum" diye ilginç bir cevap verirken çevrenin fıkraların oluşumundaki etkisini örnekler. Hoca yalın düşünür, sade ve basit düşünür. Kelimelerin ilk anlamları üzerinden düşünür. Bu yalın duruş, ileri derecede kurnazlık karşısında ironi şeklinde ortaya çıkar. Fıkralardaki ironiyi oluşturan bu saflık, doğruluk ve dürüstlüktür. Bu saflık, temizlik ve masumiyet, kimi zaman bir "bilmezlik", "anlamazlık", "görmezlik" formu içinde ortaya çıkar. Fıkralardaki ironik unsurlardan en önemlisi, başkalarının uyanıklığı, kurnazlığı ve bilgiçliği karşısında Hoca'nın üstlendiği "saf", "temiz", "bilmez" ve "anlamaz" kişi rolüdür. Hoca bu rolü oynamayı sever. Bilip de bilmez, görüp de görmez, anlayıp da anlamaz gibi davranmak

işine gelir. Hayvana zahmet vermemek için yükü kendi sırtına alıp eşeğe öyle binerken, kediyi tartarken, ciğeri kapan karganın ardından "tarifi bende" diye bağırırken, göle maya çalarken, hamamda zencinin beyazlamadığını görünce, "helal olsun seni boyayana" diye takdirini belirtirken, ağaca çıkan kişiyi indirmek için ip bağlayıp aşağı çekerken, Akşehir Gölü'ne bir bardak berrak su boşaltıp "su dediğin böyle olur" derken, ipe un sererken, eşeğinin okuma bildiğini iddia ederken, komşunun yeraltına yaptığı ahırı görünce "eski zamanlardan kalma bir ahır dolusu hayvan buldum" diye sevinirken, şahinim öküz avladı diye heyecanlanırken, kaybolmamak için sırtına astığı su kabağını bir başkasının sırtında görünce "bu giden bizim Nasreddin de, ya ben kimim" diye şaşkınlığını belirtirken, eşeği kadı olmuş diye gururlanırken, kilidi kesmeye çalışan hırsızların ne yaptığını soranlara, "çalgı çalıyorlar" diye cevap verirken, tarlasına deve tohumu ekerken, kendisinden vadeyle borç isteyen kişiye borç veremeyeceğini, ama istediği kadar vade verebileceğini söylerken, fare ilacı diye sattığı külün etkili olabilmesi için farenin gözünün içine serpilmesi gerektiğini tembihlerken, bir kuruş karşılığında âmâları ırmaktan geçirirken biri suya kapılınca, diğerlerinin feryat ve figanları karşısında, "ne bağırıyorsunuz, bir kuruş eksik verirsiniz, olup biter!" diye çıkışırken, öldüğünde eski bir mezara konulmayı vasiyet ederken: bütün bunlarda ve diğer pek çok fıkrada ironik bir tutum sergiler.[11] Bilip de bilmezden, anlayıp da anlamazdan, görüp de görmezden, fark edip de fark etmezden gelme, Nasreddin Hoca fıkralarındaki ironinin mantığını oluşturur. Aslına bakılırsa bu durum, ironi geleneğinin kaynağını oluşturan bir özelliktir. Sokrates de sofistlerin karşısında bilmeyen kişi rolündedir. Şunu söyler: "Bana gelince: ben hiçbir şey bilmiyorum. Yaptığım şey sorularımla gençlerin ruhlarındaki soylu bilgileri doğurtmaktır, ama doğurmak benim elimden alınmıştır."[12] Sokrates'in bu bilmez rolü karşısında, Sofistler, her şeyi bildiklerini iddia eden tipler olarak görünürler. Gorgias, "Bu zamana değin hiç kimse bana bilemeyeceğim, cevaplayamayacağım bir soru soramadı" der.[13] Böylece bilgeliğinin genişliğine ve kapsayıcılığına işaret eder. Ama diyalog ilerledikçe, hiçbir şey bilmediğini söyleyen Sokrates'in aslında ne kadar derin bir sezgi ve kavrayış gücüne sahip olduğu, her şeyi bildikleri iddiasıyla ortaya çıkan sofistlerin ise ne kadar sığ ve tutarsız bir tutum içinde bulundukları görülür.

Yukarıda da değinildiği üzere, ciddi insanlara komiklik değil, trajik ve destansı anlatımlar yakışır. Nasreddin Hoca fıkralarında, komik olan Nasreddin Hoca ve yakın çevresidir; Timur değildir, subaşı değildir örneğin. Bu kişiler, ciddiyeti, gücü, saygınlığı temsil ettiklerinden, kendilerine gülünmesini istemezler doğal olarak. Aksi halde bu durum, temsil ettikleri otorite ve irade açısından "hafiflik" ve "güçsüzlük" olacaktır. Sözgelimi, Timur, otorite olmayı, güç ve iktidar olmayı, saygın ve ciddi olmayı ister. Onun arzu ettiği şey, daha çok bir "fatih" ve "kahraman" olabilmektir. Bu açıdan bakıldığında Nasreddin Hoca, ne bir "kahraman", ne "fatih"tir; sıradan bir tiptir. Toplum içinde ciddi bir makamı bile temsil etmez. Kadı olduğu fıkralarda ise dönemin adalet sistemini eleştirmek ister. Dolayısıyla, "Nasreddin Hoca" tipi, mizah için uygun bir tiptir. Ciddi ve ağırbaşlı bir kişi değildir, zengin ve soylu bir kişi değildir, önemli mevkilerde yer almaz, gücü ve otoriteyi temsil etmez. Komiklik libasının kendisine yakışacağı fakir, sıradan bir kişiliktir. İleri

[11] Bkz. *Letâ'if-i Hoca Nasreddin*, s. 52, vd.

[12] Bkz. Platon, *Theaitetos*, çev. Macit Gökberk, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1990, s. 27. *Gülmenin Kanatlarında: Mizah Kültürü ve Nasreddin Hoca* başlıklı kitabımızın içeriğini oluşturan makalelerden biri de Sokrates'te ve Nasreddin Hoca'da İroni olacaktır.

[13] Platon'un Gorgias diyaloğunda ulaşmamız mümkündür. Bu diyalogta, Kranz'ın deyişi ile "Gorgias'ın karakterini ortaya koyar." Gorgias bu diyalogta retorik sanatı ile ilgilendiğini, bu konuda gerçekten usta olduğunu, hiç kimsenin bir şeyi kendisi kadar az sözle ifade edemeyeceğini, bu sanatı başkalarına da öğretebileceğini iddia eder. (Platon, *Gorgias*, Çev. Reyhan Erben, MEB Yayınları. İstanbul, 1989: 4-7). "Hitabet sanatını ilk bulan o idi ve sofistlikte ötekilere o kadar üstündü ki öğrencilerden yüz mina [o döneme göre oldukça yüksek bir ücret] alıyordu" (Walter Kranz, *Antik Felsefe*, Çev. Suad Y. Baydur, Sosyal yayınlar, İstanbul, 1984, s. 209)

derecede bir ilmi bile yoktur. Eğer olsaydı, yazının, kitabın ve okumanın yüceltildiği bir zihniyet ortamında komikleştirilmemesi, bunun yerine saygın, ciddi bir kişilik olarak ortaya çıkması gerekirdi. Nasreddin Hoca tipi, tam da komikliğin tanımındaki "ciddiyeti ciddiye almayan", ama yine de herkesin sevdiği, kendisini kendisine yakın hissettiği, söz ve davranışlarında bir ibret gördüğü bir kişiyi temsil eder.[14] Onu ciddi, önemli, seçkin ve saygın bir kişilik olarak anlamaya çalıştığımızda, kendisine asıl karakterini kazandıran mizahi yönünden uzaklaştırmış oluruz. İroni, öyle bir güce sahiptir ki, ciddi olanın ciddiyetini, önemli olanın önemini, saygın olanın saygınlığını sarsar, yok eder. Bu açıdan bakıldığında Nasreddin Hoca fıkralarındaki ironi, otoritenin otoritesini sarsmaya, ciddi olanı komikleştirmeye, önemli olanı maskara haline getirmeye yarar. Bilgiçlerle olan tartışmaları, soylu ve zengin kişilerle olan diyalogları, Timur, kadı ve subaşı gibi statü sahibi kişilerle olan diyalogları ironik bir tarzda ortaya çıkar. Ama fakirlerle, dilencilerle, cahillerle, sıradan insanlarla olan diyalogları da ironik tarzda gerçekleşir. Her iki durumda da, ironinin, eleştirme, sarsma ve gözünü açma gibi ileri derecede bir işlevi vardır.

Nasreddin Hoca fıkralarındaki ironik unsurlar bağlamında değinebileceğimiz hususlardan biri de, fıkralarda öne çıkan Hoca'nın "çıkarcı" ve "yararcı" kişiliğidir. Gerçekten de Hoca, bazı fıkralarında, çıkarcı bir tip gibi görünür. Açlık onun için ciddi bir problemdir. Dolayısıyla öncelikli çabasının açlığını gidermeye yönelik olacağı düşünülebilir. Bu amaca yönelik çabaları, ihtiyaçlar hiyerarşisindeki üst bir değer halindeki "onur"a uygun düşmez; üst kademe ile alt kademe arasındaki çelişkide ortaya çıkan "kurnazlık" komiği oluşturur. "Parayı veren düdüğü çalar" gibi, çıkara dayalı ilişkilerin sloganı haine gelen sözler söyler kimi zaman. Fakat dikkat edilmeli: Fıkralar ironinin diline çevrildiğinde, bu çıkarcı tutumun, tam karşıt bir yönelim kazandığı görülür. Bu durumda parayı vermeyen de düdüğü çalabilir, yoksul olanın da itibarı olabilir. İroni sayesinde, "Ye kürküm ye!" fıkrasında olduğu gibi, kişilik ve onur, zenginliğin önüne geçer. Bu ironik tarzıyla Hoca'nın erdemi, dürüstlüğü, iyiliği, hakkı ve adaleti önceleyen bir tutum sergilediği; bencilliği, adaletsizliği, ahlaksızlığı, kendini bilmezliği, haddi aşmayı, basit çıkarlar uğruna yüce değerlerden vazgeçmeyi yerdiği söylenebilir. Nasreddin Hoca fıkralarında, ironinin böyle açık bir işlevi vardır.

Sonuç

Nasreddin Hoca'nın yaşadığı düşünülen ortam, sosyal ve siyasi olaylarıyla bir "fetret" dönemidir. Buna rağmen, onun fıkralarında iyimserlik ve umut hakimdir. Zira bu yaşama duygusu, bu güler yüz, sözlü gelenekle, sohbet geleneği ile beslenen Anadolu kültürünün özünde vardır. Bu kültür konuşmayı, "sohbet" olarak algılar. Sohbet muhabbettir, sevginin paylaşımıdır. Konuşarak, söyleşerek neşeyi ve yaşama duygusunu çoğaltır; sıkıntıları

[14] Burada ilginç bir yorum yapabiliriz: Kültürümüzde, halk, sevdiği kişileri sadece sözlerinde, konuşmalarında, eğitişim biçiminde yaşatmaz, onların ismini yeni kuşaklara vererek de yaşatır. Bu isimler arasında dini alandan, tarih alanından, siyaset alanından, sanat alanından isimler kolaylıkla hatırlanabilir. Halk Nasreddin Hoca'yı sevse ve kendi ömrü içinde onu ömürlü kılsa bile, bu sevgisi yine de "onun gibi olma", "ona benzeme", onu "örnek alma" anlamına gelmez. Zira, sevdiği kişinin ismini çocuğuna verme geleneği, Nasreddin Hoca söz konusu olunca bozulur. Başta Nasreddin Hoca'nın memleketi olarak bilinen Akşehir, Sivrihisar gibi yerlerde bile, nüfus müdürlüklerinde bir araştırma yapılacak olsa, acaba kaç kişinin isminin Nasreddin olduğu görülebilir? İnsanımız Nasreddin Hoca'yı sevdiği halde, çocuklarına "Nusret", "Nusreddin" gibi isimler verse de, doğrudan "Nasreddin" ismini vermez; "Nasreddin" isminin sadece Nasreddin Hoca'ya ait "özel" bir isim olarak kalmasını uygun görür. Bu tür bir özelliği, komiğin yukarıda verdiğimiz kültürler üstü anlamına dayandırarak da açıklayabilirz. Diğer yandan Korkut gibi, Celaleddin gibi, Yunus gibi, Fatih gibi isimler, her zaman sıkça rastlanan isimler arasındadır. Timur ismi bile Nasreddin isminden daha yaygındır. Buradan şöyle bir sonuç çıkarılabilir: Herkes Nasreddin Hoca'yı sever, ama hiç kimse ona benzemek, onun gibi olmak istemez; çünkü komiklik, bir tür "hafiflik", "ciddiyetsizlik" olarak görülür. Bu da Nasreddin Hoca kültürü içinde ortaya çıkan bir başka ironi örneği olmalı.

hafifletir, dertlere derman olur. Muhabbet eden, sohbet eden kişiler, sadece bir sohbet etrafında değil, varoluş olarak da birbirlerine bağlanır, birbirlerini görmek ve hayatı paylaşmak isterler. Birbirlerinin şaka yollu takılmalarını kaldıracak kadar hoşgörüleri vardır, acı sözlerine tahammül edecek kadar sevgileri vardır. Nasreddin Hoca da, fıkraları ile bu mizah, dostluk ve muhabbet ortamının önemli bir simasıdır. Onun ironisi, kırıcı, incitici bir tarzda ortaya çıkmaz; mizahın yumuşak kanatlarında bir zarafet ve letafet içinde ortaya çıkar. Mizah, bir inceliği ve nezaketi gerektirir. Bu nedenle herkes mizah üretemez. Hele bir de onun içinde ironi varsa, ölçüyü tutturmak ancak ustalıklı bir iş olabilir.

Gülmek, iyimser olmak, umut etmek için yaşama koşullarının daha iyi olmasını beklememek gerekir. Belki de yaşam koşullarının daha iyi olması için hemen, şimdi ve burada acilen gülümseyebilmek gerekir. Nasreddin Hoca'yı onca olumsuz yaşam koşulu içinde güler yüzle hayata sıkıca bağlayan mizah duygusu, ironik tutumdan beslenir biraz da. İroni ona yaşama, tutunma ve direnme gücü verir. Hoca bu duyguyu bir an yitirse kaskatı bir gerçeklik içinde bocalayıp durur. Bu katı gerçeklik, Hoca'daki mizah duygusu sayesinde sevimli ve katlanılabilir hale gelir. O, değişmeye ve değiştirmeye yönelik bir eleştiridir. İroni ile bir düşünme ve eleştiri biçimi geliştirir. Ama bu ironi, bizi hoşgörüsüz ve anlayışsız bir konuma getirmez. Aksine onunla hoş görmeyi ve bağışlamayı öğreniriz.

Son olarak şöyle bir konu üzerinde durabiliriz: Anadolu kültürünün içinde yer aldığı Doğu kültürü, Batı kültürünün aksine kavramlarla değil, simgelerle, sembollerle, metaforlarla, hikâyelerle düşünen bir kültür biçimidir. Masala sadece masal olarak bakmaz, türküye sadece türlü olarak bakmaz, fıkraya sadece fıkra olarak bakmaz; sır gözüyle, hikmet gözüyle bakar. Sözü ve varlığı bir simge, bir remiz, bir işaret olarak algılamaya eğilim duyar; bütün varlığı giderek tek bir harf ile sembolize eder. Gördüğü her şeye hikmet gözüyle bakmak, karşılaştığı her kişiyi Hızır sanmak, işittiği her sözü hikmet diliyle anlamak, Anadolu kültürünün özünde vardır. Bu nedenle, Nasreddin Hoca fıkraları da, asırlar boyu bu anlayışla anlatılmış, bu anlayışla dinlenmiş, bu anlayışla anlaşılmıştır. Fıkraların birinde şu ifadeler geçer: "Pes bildi kim bu Molla Nasreddîn gerçi zâhirde hep söylediği mecâzdur, velî hakikat söylermiş; muecâzı sırrı sûret eylermiş. Bu bir remz imiş. 'Bu kişi tekin er değüldür. Nitekim Basri ve Ahmed-i Küfr-gûy gibi latîfe ile hâl söylermiş, rümûz" edermiş' dedi."[15] Bu sözlerden anlaşılacağı gibi, anlatıcı tipleri onun fıkralarını, sadece mizah unsuru taşıyan güldürücü anlatılar olarak değil, eğitici, öğretici, yol gösterici, hikmet ve basiret ehli bir kişinin sözleri olarak da algılamışlardır.

[15] Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 92.